

EGY TALÁLT ÉLETMŰ MEGTISZTÍTÁSA

TÖRŐ LÁSZLÓ DÁVID

Dénes Iván Zoltán: Választott nemzet

Marczali Henrik élete és munkássága

Balassi Kiadó, Budapest, 2022., 536 oldal, 4800 Ft

Dénes Iván Zoltán neve jól ismert a historiográfia és az eszmetörténet iránt érdeklődő olvasók előtt. Feldolgozta a legvitatottabb magyar historikus, Szekfű Gyula történelmi pályájának kezdeti szakaszát,¹ majd 2015-ben átfogó jellegű monográfiát írt az életműről.² Újabb könyvében egy nem kevésbé jelentős történész, Marczali Henrik életének és munkásságának bemutatására vállalkozott. Jóllehet Marczali neve nem kelt(ett) olyan kiterjedt és heves historiográfiai vitákat, mint Szekfűé, Dénes Iván Zoltán feladata ebben az esetben sem volt egyszerű. Egyrészt azért, mert csupán a nyilvános források (Marczali könyvei, forráskiadásai, tanulmányai, bírálati – több tízezer oldal) áttekintése is óriási munkát igényel, nem beszélve a kortárs fogadtatás elemzéséről. Másrészt az is megnehezíti a témához való közelítéseket, hogy az életmű vizsgálatok a Marczalit érő politikai és személyes indíttatású támadások egész sorával találkozunk; egy ilyen támadássorozat vetett véget hivatalos történelmi karrierjének is, amikor az 1920-as évek elején kiszorították az egyetemi szférából. Míg tehát a historiográfia művelőjének Szekfűvel kapcsolatban az utólagos értelmezések valóságos kavalkádjában kell valahogy tájékozódnia, Marczali életútja joggal írható meg a marginalizálás és elfeledés/elfeledtetés történeteként is. Jelen könyv értelmezésekor azért is indokolt Dénes Iván Zoltán Szekfűvel foglalkozó

munkáiból kiindulni, mert egyetemistaként Szekfű pályáját tanulmányozva találkozott először Marczali bizonyos írásaival, így a *Három nemzedékről* írt bírálatával. Jóval később pedig külön tanulmányban dolgozta fel kettejük (mester és tanítványa) ellentmondásos viszonyát.³ Nem mintha korábban nem ismerte volna Marczali nevét: mint az *Előszó*ban kifejti, rokon szálak fűzik hozzá, gyerekkorában gyakran hallott is róla.⁴

A Szekfű Gyuláról írt 2015-ös könyvben elsősorban a kritikus megközelítés volt a hangsúlyos, amelyhez képest a mostani Marczali-monográfia egyfajta ellenpontnak is tekinthető, ugyanis egy olyan történésről szól, aki szakmai és etikai szempontból közelebb áll Dénes Iván Zoltánhoz. Marczalit elsősorban történelmi függetlensége és az önálló véleménye melletti kitartása miatt tiszteli, de többször kiemeli, hogy történelmi munkáit „nyitott”, „tárgyilagos”, „komplex”, „realista”, „hiteles” és „korrekt” megközelítés jellemezte. Marczali habitusát nemegyszer hasonlítja össze Szekfűével: „Szécsen [Antal]t Szekfű Gyula egyik történetíró példaképének tekintette. Ezt Marczaliról nem mondhatjuk el. Marczali Henrik nem egyik vagy másik ajánlója véleményét követte, hanem a saját véleményét alakította ki.” (47. old.) Dénes Iván Zoltán Marczalit Hajnal Istvánnal állítja párhuzamba, aki szintén ragaszkodott a „történetírói függetlenségéhez” (342. old.). A történetírás történetéről írva a szerző tehát azt is érzékelteti, milyen történelmi ethoszt, habitust tart ideálisnak, s talán nem túlzás azt állítani, hogy a Szekfűt középpontba emelő historiográfiai hagyománnyal szemben Marczali és Hajnal pozitívabb értékelésével egy ellentörténet megalkotására törekszik.

Dénes Iván Zoltán rendkívül sokoldalúan közelít tárgyához. Megismerteti az olvasót a Marczali család történetével, a családtagoknak a zsidósághoz való viszonyával, illetve betekintést nyújt a történelmi mindennapokba. Az intézménytörténeti fejezetek a XIX. századi történelmi képzésről bemutatják azt a közeget, ahol Marczali tanult és tanított. Más fejezetekben a szövegelemzésre kerül a hangsúly, Marczali művei gondolatmenetének rekonstrukciójára és a kortárs recepció elemzésére. Mindezt azért fontos kiemelni, mert Dénes Iván Zoltán nem csupán a nagy művekre, vitákra és eszmetörténeti fogalmakra koncentrál,⁵ hanem megpróbál minél több látószögből közelíteni egy-egy problémához. Szövegelemzési módszeréről elmondható, hogy

¹ ■ Dénes Iván Zoltán: A „realitás” illúziója. *A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai, Bp., 1976.

² ■ Dénes Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus*. Kalligram, Pozsony, 2015.

³ ■ Dénes Iván Zoltán: Mester és tanítvány: Marczali Henrik és Szekfű Gyula. In: *A negyedik nemzedék és ami utána következik. Szekfű Gyula és a magyar történetírás a 20. század első felében*. Szerk. Ujváry Gábor. Ráció, Bp., 2011. 195–212.

⁴ ■ „Gyerekként apámtól többször hallottam Marczali Henrikről. Azt, hogy apám nagymamája testvérének a fia volt, híres ember lett és hogy végkielégítést kért nyugdíj helyett infláció idején, amivel igen rosszul járt.” (9. old.)

⁵ ■ A nagy módszertani vitákra és eszmetörténeti fogalmakra koncentrált historiográfia kritikájához újabban magyarul lásd: Baráth Katalin: *A történetírás terhe. A magyar historiográfia rendhagyó története*. Kijarat, Bp., 2021. 7–8. old.

általában terjedelmesen idéz Marczali és kortársai munkáiból, majd összeveti az adott szövegrészt a későbbi értelmezési hagyományokkal. A korabeli szövegek hosszas felidézését belső rekonstrukciónak nevezi: Miskolczy Ambrus ezt egy recenzióban dokumentumfilmes eljárásként jellemezte.⁶ Az elbeszélés módja változatos: hol távolságtartóan rögzít bizonyos megállapításokat, hol pedig éles kritikát gyakorol, különösen azon intézmények és politikai gyakorlat felett, amelyek felelőssé tehetők Marczali ellehetetlenítéséért (a felelősség hangsúlyozásához lásd különösen: 285. old.).

Marczali Henriket az első magyar professzionális történetírónak nevezi, teljes joggal. Itt mindjárt kínálkozik az összevetés az ideáltípust jelentő Leopold von Rankéval. Mindketten a szemináriumi rendszer bevezetéséről és számos neves történész kineveléséről ismertek, és rengeteget tettek a történészképzés szakszerűbbé válásáért. A nemzeti történelem nagy szintéziseinek megírása mellett a világtörténelem műfajában is kipróbálták magukat,⁷ sőt időnként új – ma az *oral history*hoz asszociált – forrástípusokat is felhasználtak.⁸ (Ez utóbbi forrás jelentőségét persze nem érdemes túlbecsülni, hiszen döntően mégiscsak az írott forrásokra támaszkodtak.) A nemzeti történelmet európai kontextusban dolgozták ki. Rajongtak a nagynak tartott államférfiakért, akiknek ideális esetben nemzetnevelő szerepet is szántak. Marczali egyik kedvenc történelmi alakja Mátyás király volt, Tisza Istvánt pedig a „legnagyobb magyar politikusnak” tartotta (302. old.). Tegyük hozzá azonban, hogy Marczalinál nem csupán a hatalmi politikában való jártasság avathatott valakit pozitív történelmi szereplővé, hanem az is, ha sokat tett a „népnevelésért” és a kultúráért, mint például Mária Terézia (128. old.).

Ranke és Marczali nemzeti szempontból elkötelezett történészek voltak, a nemzeti történelmet pedig historizálták. Dénes Iván Zoltán úgy foglalja össze Marczali differenciált nemzetszemléletét, hogy az sem nem „perennialista” (azaz nem hisz az örök nemzet fogalmában), sem nem „modernista” (a

nemzetet tehát nem csupán modern képződménynek tartja) (60. old.). Egyetértek azzal, hogy Marczali nemzetfelfogása e két pólushoz képest nyerhet értelmet, jöllehet a modern historizmus fogalmát is alkalmasnak tartom pozíciója leírására, mert jól szemlélteti Marczalinak mint modern történésznek a nemzetépítési folyamatban játszott szerepét. A historizmus az esszencializmus és a konstruktivizmus között helyezhető el,

mert álláspontja szerint egy szubjektum (például a nemzet) csak történetében és folyamatos átalakulásában ismerjük meg – ezzel együtt a történetírásban a történelemben megjelenített szubjektum létező dolog, még ha folyton változik is.⁹ A historizmusban múlt, jelen és jövő egymásba folyik, mert a jelenből megismert múlt adja meg a jövő számára az orientációs pontot. Múlt, jelen és jövő összekapcsolására számos példát találhatunk Marczalinál, az egyik különösen szemléletes szöveg az 1917-ben közölt – a szerző által egyébként bőven idézett – *A magyar őstörténet forrásainak historiográfiája* című tanulmány. Ebben Marczali így ír: „A történelem a nemzet lelkiismerete, öntudata, a múltnak a jelenen át a jövővel összekötése, annyi fejlődési fokon át fenntartott azonossága.” (Idézet: 239. old.) A fejlődési fokok

változnak, de bizonyos nemzeti azonosságok (tehát a történelmi elbeszélés szubjektuma) nem. Mindebből adódik, hogy bár a szerző azon állításával egyetértek, miszerint Marczalinál a nemzeti történelem nem egyoldalúan lineáris folyamat (hiszen számol

6 ■ „...a szerző annak érdekében, hogy előadását mederben tartsa, úgy jár el, mint egy dokumentumfilm-rendező, hagyja beszélni műve szereplőit, miközben vaskövetkezetességgel rekonstruálja Szekfű úgynevezett elbeszéléseinek vezérszálait, azok színeváltozásait, és kemény ítéletet mond...” Miskolczy Ambrus: Szekfű Gyula, a történetíró és az ideológus időszerűtlen időszerűsége: Széjlegyzetek Dénes Iván Zoltán A történelmi Magyarország eszménye. Szekfű Gyula, a történetíró és ideológus (Pozsony, Kalligram, 2015) című művéhez. *Valóság*, 58 (2018), 11. szám, 72. old.

7 ■ A külföldi historiográfiai szakirodalom Marczalit ezen törekvései miatt nemzetközi viszonylatban is kiemeli: Matthias Middell – Katja Naumann: *The Writing of World History in Europe from the Middle of the Nineteenth Century to the Present: Conceptual Renewal and Challenge to National Histo-*

a törésekkel és az egyes korszakokban meg nem valósult alternatívákkal), elbeszélései olyan értelemben mégiscsak egyirányúak, hogy csúcspontjait a modern, egységes nemzet, valamint a „civilizáció” diskurzusa jelenti. Ráadásul Marczali azokat a korszakokat értékeli legpozitívabban, amelyekben szerinte megvalósult valamifajta nemzeti egység (így Mátyás idejét). A „civilizáció” diskurzusa ezenkívül Marczalinál összekapcsolódott a más nemzetekről alkotott sommás ítéletekkel. A román népet például „barbárnak” tartotta, mely szerinte még nem érte el azt a fejlettségi fokot, ami a magyar népet már jellemzi.

Ranke is, Marczali is fontosnak tartotta az „objektivitás” eszméjét (bár Ranke e szót nem használta, Marczali annál inkább), ám a mai napig nagy viták tárgya, milyen „objektivitásról” volt szó a professzionális történetírás esetében. Dénes Iván Zoltán számos kiadott és kiadatlan forrást közöl és elemez ezzel a kérdéssel kapcsolatban. Marczali 1895-ben úgy látta, hogy „a teljes objektivitás most is csak ideál, mely csupán nagy tanulmány és elvonás [elvonatkoztatás, önfegyelm?] árán közelíthető meg” (48. old.). Ezek szerint a tudósok ideálok kell követnie, elmélyülten dolgoznia és lehetőleg „elvonni” magát a jelenétől és emberi elfogultságaitól, hogy minél hitelesebb történelmet írjon. A Dénes Iván Zoltán által az „elvonás” szó kibontására használt kifejezéseket nagyon találónak tartom. Valóban „önfegyelmzésről” van szó ebben az esetben,

foucault-i szóhasználattal saját magunk megmunkálásáról. A professzionális történész saját személyének aktív alakításával, rendszabályozásával közelítheti meg a kívánt tudóseszményt. A történelemről írt szövegei alapján egyébként úgy tűnik, az önfegyelm szorgalmazása ellenére Marczali nem valamilyen természet tudományos, értékmentes elfogulatlanságot hirdetett, és nem volt híve az adatgyűjtésben kimerülő

„pozitivizmusnak” sem. Több szövegében és előadásában megtalálható a gondolat, hogy az objektivitásra törekvés ellenére a történetírásban az „objektív”, azaz racionális elemek kibogozhatatlanul összekeverednek a „szubjektív” tényezőkkel.¹⁰ Érdemes szemügyre vennünk Marczali egyetemi előadását a módszertanról Dénes Iván Zoltán szöveg-rekonstrukciójában. Kiderül, hogy Marczali addig tartotta tiszta tudománynak a történelmet, amíg bizonyos tények megtörténtével vagy meg nem történtével foglalkozik, hiszen a tények értelmezése már sok tekintetben a „szemlélődésből”, a „nézetből” adódik (166. old.).

Marczali a jó történész számára bizonyos emberi kvalitásokat is előírt, úgymint a kritikus, szkeptikus hozzáállást. Az életrajzírás feltételeként pedig az „emberismerttet” jelölte meg. Tanulmányaiban a német forráskritikai iskola tanulságai köszöntek vissza, valamint a „törvénytudományok és a szellemtudományok neokantiánus megkülönböztetése” (172. old.). Azaz Marczali nemcsak a forráskritikában volt járatos,

ries. In: Matthias Middel – Lluís Roura (eds.): *Transnational Challenges to National History Writing*. Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2013. 101. old.

8 ■ Ranke a szerb történelemről írt könyvéhez (*Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen*. 1829) használt fel interjúkat, amelyeket Bécsben készített egy emigráns szerb történésszel. Vö. Andreas D. Boldt: *Leopold Von Ranke. A Biography*. Routledge, New York, 2019. 63. old.

9 ■ Simon Zoltán Boldizsár: *Historicism and Constructionism: Rival Ideas of Historical Change. History of European Ideas*, 45 (2019), 1171-1190. old. Érdemes a leírtakhoz hozzátenni, hogy e pozíciók megrajzolásában sokkal inkább ideáltípusokról van szó, nem normatív erejű, minden kontextusban változatlan jelentésű fogalmakról. Hiszen a historizmus történetészei is lehetnek bizonyos kérdésekben esszencialisták, de egyes kortársak

szemében túl konstruktivistának, sőt relativistának is tűnhetnek. A historizmusról mint egyfajta korai relativizmusról lásd: Wolfgang Kämmerer: *Friedrich Meinecke und das Problem des Historismus*. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2014.

10 ■ „...mert a történetben az objektív ténytől el nem választható az írók subjectív meggyőződése és színezése.” (Idézi: 65. old.)

11 ■ Ahogyan Ranke is: egyik új értelmezője egyenesen „proto-posztmodern” történésznek nevezi, mivel Ranke is hangsúlyozta a múlt és a történelem fogalmi különbségét és a történetírás esztétikai vonatkozásait, még ha minden történelmet nem tartott is egyenlőnek. Lásd Andreas D. Boldt: *Ranke: Objectivity and History. Rethinking History. The Journal of Theory and Practice*, 18 (2014), 457-474. old.

elméleti képzettsége is volt. Ehhez hozzáfűzném, hogy a két világháború közötti magyar szellemi történet némileg igazságtalanul nevezte a dualizmus kori történetírást „pozitivistának” („adatgyűjtőgető”, „tényközpontú” értelemben), hiszen a történetírás művészi, szintézisalkotó elemeivel Marczali is tisztában volt.¹¹ A különbség a szellemi történethez képest (és a rankei historizmussal szemben álló droyseni historizmushoz mérve) inkább a hangsúlyeltolódásokban tűnik fel: a szellemi történet sokkal nagyobb terepet szánt a történetész „alkotói” oldalának kidomborítására, és nem feltétlenül a szubjektív elemek tompítását, „fegyelmezését” tartotta a legfontosabbnak. Egyébként épp ezért érdemes lett volna használni és idézni a könyvben Marczali 1896-ban, a *Budapesti Szemlében* megjelent tanulmányát Rankéról, mert plasztikus leírását adja az ideálisnak tartott történetész felfogásnak.¹² Ebben az összefüggésben azonban csak Rankéra hivatkozni Marczali esetében nem elégséges, aki számos francia és angol történetésznél is tanult (különösen Gabriel Monod és William Stubbs emelkedik ki). Mellesleg Ranke számos állami kitüntetést kapott életében (nem is beszélve a nemesi címről), míg Marczali a kitüntéseket nem fogadta el.

A professzionális, forráskritikára építő történetírás Európa-szerte szembeszállt a történelemmel kapcsolatos nacionalista mítoszokkal, a könyvben az ilyen jellegű viták számos példája szerepel. Marczali az ugor-török háborúról írva árnyalt álláspontot képviselt, elhatárolódott a romantikus őskereséstől, és különbséget tett a nyelveredet és a származás problémája között. Dénes Iván Zoltán felidézti ezt a komplex és higgadt álláspontot, és megállapítja, hogy a mai áltudományos véleményekkel szemben Marczali okfejtése még mindig vállalható (71. old.).

Valamivel nehezebb értelmezni Marczali szembenállását a közjogi nacionalizmussal. Egyrészt cáfolta az Aranybulla mitizált felfogását, amely szerint a híres kiváltságlevél angol hatás nyomán keletkezett, és a magyar alkotmányfejlődés csupán az angollal mérhető össze, azzal párhuzamos. Forráskritikai alapokon és európaibb szemlélettel közelített a kérdéshez: kimutatta, hogy az Aranybulla szövegszerűen nincs köze a Magna Cartához, hogy az ellenállási jog aragon eredetű (ezt utóbb cáfolta a történetírás), az angol és a magyar alkotmányos, illetve társadalmi viszonyok pedig különbözőek. Mint azonban Dénes Iván Zoltán könyvéből kiderül: Marczali sem volt teljesen mentes a közjogi nacionalizmus elfogultságaitól, el-eltűnt a határ a professzionális történetírás és a közjogi nacionalisták anakronisztikus, whig szemlélete között. Marczali ugyanis az 1298-as törvényekben már a modern, felelős parlamentáris kormány előképét látta, s ebben nem nagyon különbözött például az esszencialista felfogású Timon Ákos véleményétől.

Dénes Iván Zoltán több értelmezési kontextust nyit ki ebben a vonatkozásban: szerinte Marczalinak ezt a megállapítását tekinthetjük történetietlen visszavetítésnek, ám „a múlt utótörténetével számot vető termékeny gondolati asszociációnak” (90. old.) is. Ebben igaza van. Mert valamennyire nem része-e minden történeti elbeszélésnek, hogy a történetész számol a vizsgált múltbéli esemény utótörténetével? És vajon nem fordul-e elő minden történetben (még a professzionális előadottban is) múlt és jelen keveredése, tehát egy bizonyos fokú „anakronizmus”? Azzal együtt is igaz ez, hogy az angol közjogi nacionalizmusról írt historiográfiai szakmunkának már a címében is szerepel az „anakronizmus” kifejezés, ami arra utal, hogy a historiográfia történetibbnek tartja a jelent a múltba visszavetítő whig szemlélettel szemben a professzionális angol alkotmánytörténetet (William Stubbs).¹³ Inkább az „anakronizmusok” mértéke alapján lehet állást foglalni ezekben a vitákban, mivel a jelenre orientált megjegyzései ellenére Marczali alkotmánytörténeti munkásságának egészét mégsem a közjogászok és egyes alkotmánytörténetészek esszencializmusa jellemzi, akik minden korban a magyar demokratikus géniusz változatlan megnyilvánulását keresték.

Visszatérve Marczalinak az 1298-as törvényekről adott értelmezéséhez: érdemes lenne óvatosabban eljárni az értelmezési kontextusok kinyitásakor, hiszen itt Marczali nem akármilyen témához szól hozzá gondolati asszociációjával, hanem végeredményben egy akkor már kikristályosodott ahistorikus hagyománynak, a közjogi nacionalizmusnak tesz gesztust. Ráadásul nemcsak visszavetít, súlyosabb kijelentései is vannak a könyvben idézett szövegrészben: „Ily alakban tartja az eszme bevonulását, nemcsak nálunk, hanem először a világon nálunk!” – írja 1298-ra nézve Marczali a királyi hatalom rendi ellenőrzésének gondolatáról (idézi: 89. old.). Ezen a ponton érdemes lehet elgondolkodni azon, hogy a nagy nemzeti történelmi összefoglalók íróinak vajon nem tartozott-e eleve a feladatukhoz, hogy lehető-

12 ■ Marczali Henrik: Ranke Leopold. *Budapesti Szemle*, 85 (1896), 229–231. szám, 46–68. old.

13 ■ P. B. M. Blaas: *Continuity and Anachronism: Parliamentary and Constitutional Development in Whig Historiography and in the Anti-Whig Reaction between 1890 and 1930*. Martinus Nijhoff, The Hague, 1978.

14 ■ Jo Tollebeek: Exegi Monumentum. A nemzeti történelem nagy szintézisei. Ford. Törő László Dávid. *Aetas*, 28 (2013), 3. szám, 197–217. old.

15 ■ Hóman Bálint a fehérvári törvénynap évenkénti megtartásának kötelezettségét úgy értékelte, hogy itt egy „politikai jogokat gyakorló országos gyűlésről” volt szó, amely a királlyal szemben is érvényesíthette az alattvalók akaratát. A szerző szerint ez lényegében „a miniszteri felelősség elvének” elismerését jelenti. Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet*, I. köt., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp., 1935. 496. old.

16 ■ Bonnie G. Smith: *The Gender of History. Men, Women, and Historical Practice*. Harvard University Press, Cambridge, 1998.

17 ■ Döry Ferenc: Marczali Henrik: A katonai Mária Terézia-rend körül. *Századok*, 69. (1935), 1–3. szám, 117. old. Ezt a recenziót Dénes Iván Zoltán is megemlíti, de a tartalmára nem tér ki (315. old.).

leg minden értelmezési hagyományt belefoglaljanak szintetikus céllal készített műveikbe, amivel semlegesítik, de egyben meg is őrzik és a későbbi korok számára életben tartják ezeket a tradíciókat.¹⁴ Mert nemcsak a millenniumi történelem mesterelbeszélését író Marczalinál fordultak elő ilyen megállapítások, hanem később, a *Magyar Történet* Hóman Bálint által írt fejezeteiben is.¹⁵

Dénes Iván Zoltán a Marczali család hétköznapjait, a generációk viszonyát egymáshoz, illetve a pszichológiai vonatkozásokat is részletezi, nemegyszer felhasználva Marczali Henrik lányának, Marczali Pólinak értékes memoárját (München, 1973). A memoár egyrészt a legendaépítést szolgálta, másrészt megjelentek benne Póli ellentmondásos érzései is apjával kapcsolatban. A legendaépítés, tehát az apa „emberfeletti” imázsának megkonstruálása persze már eleve sugallja a bensőséges, bizalmi viszony hiányát. Kiderül, hogy Marczali rendszeresen megalázta és megverte a lányát, Póli szerint hiányzott belőle a „gyengédség”. A gyengédség hiánya a Marczaliról írt kritikákban is visszatérő elem. Hóman Bálint 1929-ben úgy látta, hogy tanítványai „az egyetemről kikerülve, volt mesterük lenéző ridegségétől tán nagyon is sietve menekültek melegebb szívű mentorok szárnyai alá” (idézi: 291. old.). Hajnal István 1940-ben publikált nekrológiájában pedig így fogalmazott: „a kiírhatatlan igénye az objektív, szenvedély nélküli, felsőbbrendű tudós teljesítményeket illetően, a múlt század tudományos optimizmusában gyökerezett. Sok csalódat és végül elszigeteltséget hozott számára.” (Idézet: 339. old.) Hóman és Hajnal esetében felfedezhető egy másfajta történelmi ethosz (illetve férfiaságeszmény) szembeállítás az „objektív”, rideg, távolságtartó és kritikus Marczalival. A könyvből kiderül, hogy ez a ridegség összefüggött Marczali intézményes szocializációjával és neveltetésével, valamint az ettől el nem választható objektivitás-esszéjével. Egyik mesterével, Kármán Mórral kapcsolatban Marczali első fontos élménye, amelyet visszaemlékezéseiben felidéz, hogy egy előadása után Kármán olyannyira összeszidta, hogy Marczali sírva fakadt (27. old.). Megfigyelhetjük, hogy Marczali szembe fordult a „gyöngé, magában nem bízó” emberekkel (207. old.). A kemény munka elkötelezett híveként kortársait megróta „lustaságuk” miatt. Érdemes erre a férfiaságeszmeszra¹⁶ kitérni, mert óvatosságra int a „nagy” tudósteljesítmények kritikátlan értékelésével kapcsolatban.

Dénes Iván Zoltán alaposan elemzi, hogyan szorították ki Marczalit az egyetemi szférából, az erről szóló fejezet kifejezetten megrendítő olvasmány. Az ellene áskálódók vezére, a „frusztrált rivális”, a megnövekedett hatalmú Ballagi Aladár (1919–1920-ban a budapesti egyetem rektora). Marczalit több ügyben is meghurcolták: felemlegették, hogy

kompromittálódott a Tanácsköztársaság idején, jóllehet ez a vád éppenséggel a vádlók rossz lelkiismeretéről is szólhatott. Azért is elővették, mert bírálta a Prónay-különítményesek terrorját – ebből kis híján diplomáciai botrány lett, ezért az ezzel kapcsolatos nyomozást végül leállították. A történészek közül nem mondhatott bárki bármiről bármit, főleg nem kényes, aktuális politikai kérdésekről. Marczali eltávolítása az egyetemről azt is szemlélteti, milyen sokoldalú kölcsönhatás volt a tudományos intézményrendszer és a tudománypolitika között, a különböző intézményi és hatalmi szintek képviselői ugyanis felváltva gyakoroltak nyomást egymásra Marczali eltávolítása érdekében. Ebben a fejezetben esetleg érdemes lett volna röviden kitérni arra, hogy egyes tudósok miért, vagy miért nem támogatták Marczali nyugdíjaztatását (és akik kezdetben elleneztek, miért támogatták később), gondolok itt különösen a filozófus Pauler Ákosra vagy a történész Fejérpataky Lászlóra, akik valószínűleg nem ugyanolyan okokból támogatták Marczali nyugdíjaztatását, mint Ballagi Aladár vagy a súlyosan nacionalista botanikus, Tuzson János.

Dénes Iván Zoltán utánajárt annak is, hogy a kiszorított Marczali valóban nem alkotott-e semmi jelentőset marginalizált pozíciójában, tehát 63 és 84 éves kora között? Szerinte ezt a gyakran hangoztatott véleményt felül kell vizsgálnunk, hiszen az 1935-ös *Erdély története* – a könyvet elutasító kortárs recepcióval szemben – egyáltalán nem rossz könyv, amely számos művelődéstörténeti vonatkozást is tartalmaz. Továbbá Marczali értékes előadásokat tartott a zsidóság történelméről, a katonai Mária Terézia-rendről, forrásokat fordított és közölt Széchényi Ferencsel kapcsolatban, és folyamatosan dolgozott Budapest történetéről szóló könyvén, amely végül nem készült el, vagy ha mégis, akkor nyomtalanul elveszett.

Marczali utolsó korszakát magam másképp értékelném. Ha a professzionális történetírás alakulásához, korabeli eredményeihez mérjük Marczalinak az 1920–30-as években kifejtett munkásságának jelentős részét, abból ő nem jön ki jól. Az elutasító kortárs recepció a professzionális diskurzusnak pontosan azon követelményei betartását kéri számon tőle, amelyek elterjesztésében éppen Marczali játszott kulcsszerepet a dualizmus idején: Dóry Ferenc főlevéltáros a *Századokban* azt írta Marczalinak a Mária Terézia-rendről szóló akadémiai előadásáról, hogy forrásait nem mindig jelöli meg, az egész fejtegetés „csak szellemes csevegés, amelyben a szerző a tárgyhoz nem is tartozó kérdéseket vegyít össze...”¹⁷ Ez a tipikus professzionális diskurzus: forrásokat hiányol, majd kifogásolja, hogy a bírált szerző nem tud különbséget tenni lényeges és lényegtelen között. Ennél is beszédesebb az Erdély történetéről írt könyv recepciója. Amennyiben ezt a munkát a kortárs hely- és megyetörténet alakulásához, vagy a nemzeti látószög érvényesítése ellenére egyfajta regi-

onális történelmet művelő történészek (Mályusz Elemér, Szabó István, Mollay Károly, a korábbiak közül pedig Tagányi Károly) eredményeihez mérjük, látványosan alulmarad velük szemben. Elsősorban azért, mert Erdélyt csak a nemzetállami történelem függelékeként kezeli, az országos eseményekhez viszonyítva említi meg, és csupán akkor állítja a középpontba, amikor az ország három részre volt szakadva (ezzel is jelezve, hogy Erdély elsősorban a nemzetállami kontinuitás biztosításának szempontjából érdekes). Az unió után nem is ír róla többet, 1848-nál zárja le a történetet.¹⁸ A kortárs szakma szemszögéből nem véletlenül tűnt rossz könyvnek, és itt párhuzamként érdemes felidézni Belitzky Jánosnak a Sopron vármegye történetéről írt munkáját,¹⁹ amelyet annak ellenére utasított el a szakma (Mollay Károly és Fügedi Erik), hogy Hóman Bálint írt hozzá előszót, tehát a politikai tekintély éppenséggel Belitzky mögött állt. Belitzky megyetörténete ugyanúgy járt el, mint Marczali Erdély-története, azaz Sopron vármegyét csupán az országos (elsősorban politikai) események metszetében vizsgálta, aminek köszönhetően e két munkát a szakma is hasonlóan fogadta.²⁰

Marczali esetében egyébként számításba kell venni meghurcoltatását és elszigeteltségét, szakmai kapcsolatainak beszűkülését, ami miatt eleve nehezebb helyzetben volt. Viszont éppen ezért lehetne átgondolni azt a kérdést, hogy minek alapján értékeljük a történeti teljesítményt. Dénes Iván Zoltánnal egyetérték abban, hogy a marginalizálás és a leértékelés nem helytálló Marczali két világháború közötti tevékenységével kapcsolatban, ugyanakkor a felülvizsgálatot nem a mindenkori professzionális történetírás szemszögéből, illetve a hivatalos történetírói irányzatok alakulásához mérve hajtánám végre. Onnan nézve ugyanis Marczali tollából ebben a korszakban valóban nem sok jelentős publikáció született – esetleg a tervezett várostörténete jöhetne még számításba, de annak sorsáról nem tudni biztosat.

Ehelyett egyrészt értékelni lehetne a visszaemlékezéseit mint jelentős irodalmi teljesítményt és

az akadémikushoz képest egy másfajta történetírást. Meg lehetne vizsgálni, hogy Marczali történelemszemléletének mely elemei mentek szembe – akár történetpolitikai szempontból – más, neves történészek felfogásával. Például nem volt-e sokkal empatikusabb a zsidóság történelmével kapcsolatban? Marczali nem hallgatott a *Három nemzedékről*, hanem a „zsidókérdésben” is erőteljesen visszazsolt

Szekfű Gyulának, aki először éppen órá hivatkozva próbálta igazolni, hogy nem írt elfogultan a zsidóság történetéről, hiszen e ponton még Marczalinak sem volt kifogása vele szemben.²¹ Szekfű egykori tanára ezen felháborodva tett közzé egy rövid cikket az *Egyenlőség* hasábjain.²² De fel lehetne tenni azt a kérdést is, hogy az Erdély történetének volt-e kifejezetten náciellenes tartalma, hiszen a kortárs *völkisch* történészek azt sérelmezték benne, hogy a százakat túl negatívan ábrázolja.²³

Végezetül még egy kritikus szempontot vetek fel, amely az értékelés kategóriáit érinti. Marczali műveinek elemzések Dénes Iván Zoltán többször felteszi a kérdést, hogy azok mennyire voltak tárgyilagosak, korrektek, hitelesek és árnyaltak. Általában arra a következtetésre jut, hogy Marczali „tárgyilagos” történet

volt, s bár az első világháború idején rá is hatott a háborús pszichózis, és voltak durva kiszólásai a szlávok és a románok ellen, illetve általában nacionalista történésznek számít, munkássága többnyire mégis meg tudta közelíteni a saját maga által felállított történeti ideált. Dénes Iván Zoltánnal szemben úgy látom, hogy érdemes lenne Marczali és a professzionális „önkép” is sokkal kritikusabban szemlélni, és a „tárgyilagos” minősítés helyett más értékelési kategóriákat alkalmazni, melyek kevésbé reprodukálják a szaktörténetírás önreprezentációját. Marczalinak az első világháború idején a románokról írt tanulmányaiban nehezen választható el a „tudományos” mag a ráarakódó politikai, ideológikus ballaszttól. Amikor a *Budapesti Szemle*ben Románia történelméről nyújt összefoglalót, abban végig keveredik a történelmi érvelés és a nacionalista meggőződés. Marczali a román nemzet történel-

méből vezeti le, hogy a románok miért „barbárok” és „kegyetlenek”, hogy a román nép miért tanulatlan és civilizálatlan. Ez az értékelés összefüggött azzal, hogy milyen tényezőket tartott fontosnak a történelemben: az államférfiúi erényeket, a haditetteket, a civilizáltságot. Szerinte a XVIII. századig nem is lehet szó komoly román történelemről: „Szegény, igen szegény eddig a román történet. Még haditettekben is szegényebb tán Európa bármely más népénél. Barbár ott még minden, néha a vajdát és esetleg néhány főemberét vagy atyafiát kivéve.”²⁴

Ezek a szempontok nem voltak függetlenek Marczali történelmi ethoszától, az általa vizsgált források jellegétől, a nacionalizmus és a történetírás Európa-szerte megfigyelhető összefonódásától. Távrolról sem csupán a háborús pszichózis eredményei. Elfogultságokat egyébként a nemzeti ellentéteken túl is lehet regisztrálni. Falko Schnicke újabban felveti, hogy a tudós teste már önmagában jelentéssel rendelkező és kizáró elem volt a történelem legitim művelői szemében.²⁵ A nemzeti történelem hiteles történetírója férfi, a teste egyben a nemzet testét, történelmét is tükrözi – érdemes ennek kapcsán megnézni Marczali portréit a könyvben: szigorú tekintet, a teljesen fedett test privilégiuma, nagyra nőtt bajusz). Ezzel összefüggésben érdekes lett volna elemezni Marczali kapcsolatát női tanítványával, Polányi Laurával. Nemcsak azért, mert Polányi Laura egy tipikus Marczali-témát dolgozott fel doktori disszertációjában (III. Károly magyarországi gazdaságpolitikája), hanem mert Marczali is azon a véleményen volt, hogy egy nő nem lehet családos és tudós egyszerre.²⁶ Mindezzel nem akarom kétségbe vonni Marczali professzionalizmusát, munkásságának értékét. Inkább arra biztatok, hogy

vizsgáljuk meg kritikusabban a professzionalizmust, és ne olyan alapon tegyünk különbséget például Szekfű és Marczali között, hogy az egyikük elfogult, míg a másikuk tárgyilagos volt, hanem dolgozzunk ki alternatív nyelvezetet, fogalmakat, amelyekkel egy történelmi életművet leírunk.

A jelen recenzióban tárgyalt témák korántsem merítik ki a kötet és a Marczali munkássága által felvetett problémák gazdagságát. Dénes Iván Zoltán munkája megerősíti fő állítását: Marczali életművével érdemes behatóan foglalkozni, ugyanis kiemelkedő alakja a hazai historiográfia történetének. □

18 ■ Marczali Henrik: *Erdély története*. Káldor, Bp., 1935.

19 ■ Belitzky János: *Sopron vármegye története*. I. Step-haneum Nyomda, Bp., 1938.

20 ■ Mollay Károly: Sopron vármegye középkori történelmének nyelvészeti és történelmi kérdései. Szélejegyzetek Belitzky János könyvéhez. *Soproni Szemle*, 3. (1939), 4. szám, 232–239. old.

21 ■ Arról, hogy Marczali milyen véleménnyel volt a *Három nemzedékről* és hogy ennek mi a jelentősége, lásd Erős Vilmos és Miskolczi Ambrus vitáját: Miskolczi Ambrus: Csoportkép történelemszakkal. Az antiszemitizmus ürügyén? *Aetas*, 19. (2004), 3. szám, 285–311. old.; Erős Vilmos: Látomás és indulat a szekfűlőjében. Válasz Miskolczi Ambrusnak. *Aetas*, 19. (2004), 3. szám, 312–321. old.

22 ■ Marczali Henrik: Három nemzedék. *Egyenlőség*, 1922. július 22. 11. old.

23 ■ Kl[ocke, Helmut]: Marczali Henrik. Erdély története. *Ungarische Jahrbücher*, 1939. 42. szám, 122. old.

24 ■ Marczali Henrik: Románia. I. rész. *Budapesti Szemle*, 168. (1916), 479. szám, 176. old.

25 ■ Falko Schnicke: *Die männliche Disziplin: Zur Vergeschlechtlichung der deutschen Geschichtswissenschaft 1780–1900*. Wallstein, Göttingen, 2015.

26 ■ Szapor Judit: *A világhírű Polányiak. Egy elfelejtett család regényes élete*. Aura, Bp., 2017. 53. old.